

פרשת ויגש

נאום יהודה ואפשרות הרשומון בסיפור המקראי

מאת הרב אלחנן סמט

- א. רשומון
א. מבנהו של נאום יהודה
א. מהי מטרת ה'הבטה לאחור' בנאום יהודה
א. מה בין ה'הבטה לאחור' בחלקו הראשון של הנאום לזו שבחלקו השני
א. גרסת יהודה בנאומה לתיאור המפגש הראשון עם יוסף בהשוואה לגרסת האחים בדיווחם ליעקב
א. תיאור המפגש הראשון עם יוסף - ארבע עדויות, שתי גרסות ומבוכה אחת גדולה
א. הפתרון המורכב

א. רשומון

רשומון הוא שמו של שער בחומתה העתיקה של העיר קיוטו ביפן. שער זה העניק את שמו לסרט שנעשה ב-1950 בידי תסריטאי יפני מפורסם על פי סיפור קצר שנכתב בתחילת המאה בידי הסופר היפני ריונוסוקה אוקטאגאוה. הסיפור (ששמו המקורי הוא 'בחורשי') מכיל שלוש גרסות שונות לאירוע אחד - מעשה רצח - מפי שלושת הנוכחים היחידים שהיו באותו אירוע. הגרסות - כל אחת מהן הגיונית, שלמה ומשכנעת - סותרות זו את זו בשאלה המרכזית: מי הרוצח. בסיום הסיפור נשאר הקורא נבוך: מה הן העובדות שאירעו שם, ואיזו גרסה היא האמתית?

הסרט 'רשומון' התפרסם במערב ועורר עניין רב בעולם כולו, והז'אנר (הסוגה) הספרותי שהלך והתפתח במהלך המאה העשרים על פי הדגם הזה נקרא על שם אותו סרט - 'רשומון'. האם ניתן למצוא בסיפור המקראי דוגמות ל'רשומון', או לפחות התקרבות לכך? נראה שהדבר חסר סיכוי: האירועים בסיפור המקראי מסופרים לנו בדרך כלל על ידי מספר 'כול יודע', וגרסתו היא האמת המוסמכת. אם ניתנות בסיפור המקראי גרסות נוספות ואחרות של אירוע כל שהוא, הן ניתנות מפי הדמויות שבסיפור ב'הבטה לאחור', וההבדלים בין אותן גרסות לבין התיאור הבא מפי המספר משקפים אחת מן השתיים: א. שינויים מגמתיים, שנעשו בכוונה או בתום לב על ידי אותה דמות שמפיה נשמעת גרסה שונה. ב. שינויים המשקפים את המציאות, ושבאמצעותם ניתן להשלים ולהרחיב את תיאור האירוע כפי שניתן מפי המספר. אלא ש'רשומון' אינו רק ז'אנר ספרותי: הוא משקף סיטואציות שונות בחיים הממשיים, וכאשר בא הסיפור לשקף סיטואציה 'רשומונית' כזו, הוא הופך בעצמו לרשומון. במילים אחרות: במקום שאין המספר המקראי משתף עצמו בתיאור העובדות, אלא משאיר זאת רק לדמויות השונות שבסיפור, אז ניתן לדבר על רשומון אף במקרא.

אחד המקומות המובהקים בחיים שבהם רשומון מהווה מציאות יומיומית הוא בית המשפט. גרסותיהם של התובע והנתבע או גרסותיהם של עדים שונים סותרות זו את זו לעתים ללא מוצא. סיפור משפט שלמה (מלכ"א ג', טז-כח), הנקרא כהפטרת פרשת מקץ (כאשר זו אינה נקלעת בשבת חנוכה), הוא אכן רשומון. כמו לשלמה, ניתנות גם לנו הקוראים מפי שתי הנשים שתי גרסות סותרות של האירועים באותו לילה שבו מת אחד משני התינוקות שלהן. שתי הגרסות הגיוניות ומשכנעות באותה מידה, ואין בידי הקורא כל נקודת אחיזה שתאפשר להעדיף אחת על חברתה. פרשנים שונים לא יכלו לסבול מצב רשומוני זה, וניסו למצוא רמזים מתוך דבריהן מי מבין השתיים היא דוברת האמת. אך נראה שלא קלעו למטרה: אף שלמה, המלך החכם, מסכם את טענות הנשים בדרך הממחישה את חוסר האפשרות להכריע ביניהן (פסוק כג): "זאת אמרת זה בני החי ובנד המת, וזאת אמרת לא כי בנד המת ובני החי". חכמתו של שלמה מתגלה ביכולת לגלות את האם האמתית באמצעות מעשה חדש, מחוץ לדיון בגרסותיהן הסותרות של הנשים. הכרעה זו אינה פוגעת בהגדרת הסיפור כרשומון, משום שלנו, הקוראים, לא ברור גם אחר הכרעת שלמה מי מבין שתי הנשים שהציגו את גרסותיהן היא האם האמתית (הפרשנים חולקים זה על זה בניסיונותיהם לגלות מי מבין השתיים

היא שאמרה "תנו לה את הילוד החי..." ומי היא זו שאמרה "גם לי גם לך לא יהיה", ומחלוקתם נראה שאינה ניתנת להכרעה).

בעיון זה נבקש לבדוק מצב המתקרב ל'רשומון' בסיפור יוסף, אף על פי שהעימות הוא בין גרסת המספר לגרסת אחת הדמויות בסיפור, החוזרת אל האירועים ב'הבטה לאחור'.

ב. מבנהו של נאום יהודה

נאום יהודה בראש פרשת ויגש הוא הדיבור הארוך ביותר בספר בראשית: שבעה-עשר פסוקים. הוא מביא את התסבוכת בעלילת הסיפור לשיאה הדרמטי, ובו עצמו טמונה ההתרה - נאום זה הוא שמביא את יוסף להתגלות לאחיו (מ"ה, א-ג): "ולא יכל יוסף להתאפק... ולא עמד איש אתו בהתודע יוסף אל אחיו. ויתן את קלו בבכיו... ויאמר יוסף אל אחיו: אני יוסף. העוד אבי חי?"

כדרכם של נאומים במקרא בדרך כלל, אף נאומו של יהודה, למרות אופיו הרגשני והספונטני, הוא נאום בנוי לתלפיות. הוא מכוון להשגת מטרתו - ריכוך לבו של השליט המתנכל - ברטוריקה מופלאה ובמגוון של אמצעים אומנותיים.

כיוון שאין זו מטרתו - לעסוק בניתוח ספרותי לשמו של נאום יהודה - נעסוק רק במה שנחוץ לענייננו. הנאום בנוי משלושה חלקים, כמעט שווים באורכם; השניים הראשונים חוזרים אל אירועים מן העבר ב'הבטה לאחור', ואילו השלישי צופה את פני העתיד.

חלק ראשון (פסוקים יח-כג) - חזרה לתיאור המפגש הראשון בין האחים לבין יוסף המתנכר. חלק שני (פסוקים כד-כט) - חזרה לתיאור הדו-שיח בין האחים ליעקב בעניין שילוח בנימין. חלק שלישי (פסוקים ל-לד) - מסקנות לעתיד: "ועתה" (ל) - מה יקרה אם ישובו לאביהם בלא בנימין (- יעקב ימות מצער); "ועתה" (לג) - הצעה חלופית של יהודה למנוע רעה זאת (- שהוא יחליף את בנימין כעבד).

ג. מהי מטרת ה'הבטה לאחור' בנאום יהודה?

כאמור, שני חלקיו הראשונים של נאום יהודה מכילים 'הבטות לאחור' אל שני אירועים קודמים בסיפור. לשם מה חוזר יהודה בדבריו אל האירועים ההם מן העבר? קל לענות על כך במה שנוגע לחלקו השני של הנאום: הרי אין יוסף יודע מה אירע בארץ כנען בין האחים לבין אביהם, באיזה קושי חילצו את בנימין מעם אביו שסירב לתתו לרדת עם האחים, ורק הרעב המאיים על המשך קיום המשפחה כולה שבר אותו. גם בהישברו חשש יעקב מפני אסון שיקרה את בנימין ואשר יוריד את שיבתו ברעה שאולה. והנה, אשר יגור יעקב בא לו. הבאת דברים אלו לידיעתו של השליט אולי תרכך את לבו.

אולם מדוע חוזר יהודה אל תיאור מפגשם הראשון של האחים עם יוסף? הרי אירוע זה ידוע ליוסף - שהשתתף בו - כמו לאחים, והוא התרחש לא מזמן? התשובה לכך נרמזת כבר בפתיחת דבריו של יהודה:

יח בי אדני.

ואל יחר אפך בעבדך, כי כמוך כפרעה

זוהי התנצלות מראש של יהודה על דברים קשים שהוא עומד להשמיע באזני השליט, ועל כן הוא מבקש שלא יחרה אפו בו, ועוטר זאת בדברי כבוד והכנעה. ועוד דבר הוא רומז ליוסף: דבריו הקשים לא ייאמרו בפירוש מפני הכבוד והזהירות, ועל כן הם מצריכים האזנה מיוחדת מצדו של יוסף כדי שיעמוד על כוונתם: "ידבר נא עבדך דבר באזני אדני", וכפירוש רש"י כאן: "יכנסו דברי באוזניך".

ובכן, מה הדברים הקשים שבפי יהודה? לכאורה אינו אלא מדווח על דו-שיח שהיה בין יוסף לבין האחים: "אדני שאל... ונאמר אל אדני... ותאמר אל עבדך... ונאמר אל אדני... ותאמר אל עבדך...". על כך עונים כמה מדרשי חז"ל - ורש"י הביאם - כי כבר "מתחילה בעלילה באת עלינו. למה היה לך לשאול כל אלה?" דברים אלו מתייחסים לשאלה הראשונה של יוסף "היש לכם אב או אח?". אולם יש

להמשיך את הפרשנות הזאת בעיקר הלאה: אף דרישתו של יוסף להביא אליו את האח הקטן הייתה בעלילה. נראה שיהודה רומז כאן כי מה שאירע עתה ביחס לבנימין היה בתכניתו של השליט מתחילה! יהודה יודע יפה, כמו גם שאר האחים, כי בנימין לא גנב את הגביע, אלא זו עלילה זדונית. אין הוא מבין אמנם מהו האינטרס של השליט להביא אליו את בנימין ולהפרידו משאר אחיו תוך התעללות באב הזקן, אך ברור לו שכך תכנן השליט **מראש**, תוך הסוואת כוונותיו באמרו "הורידהו אלי ואשימה עיני עליו" - "וכי זו היא שימת עין שאמרת, לשום עינך עליו?" (רש"י לפסוק יח על פי בראשית רבה).

הסתרת האשמתו של יוסף ברובד הגלוי של הנאום נעשית לא רק מטעמי כבוד וזהירות, אלא מטעם נוסף: כוונת הנאום לתקוף בסתר ולבקש רחמים בגלוי. אם האשמת יוסף הייתה גלויה ובוטה, שוב לא היה סיכוי לעורר את רחמיו ולזכות בויתורו. זו החכמה הרטורית המאפיינת את נאום יהודה: האיזון בין מה שנאמר בין השורות, שלא ייעלם אך גם שלא יבלוט יותר מדי, לבין מה שנאמר בשורות עצמן.

ד. מה בין ה'הבטה לאחור' בחלקו הראשון של הנאום יהודה לזו שבחלקו השני

בעיוננו הקודם עמדנו על שני סוגים של 'הבטה לאחור' מפי אחת הדמויות במהלך סיפור: הנדירה יותר היא זו שבה עולה אירוע מן העבר **לראשונה** מפי אותה דמות, בעוד שבסיפור עצמו לא נזכר הדבר במקום הראוי לכך מבחינה כרונולוגית. המצויה יותר היא זו שבה עולה אירוע מן העבר שכבר נזכר במקומו בגוף הסיפור. אמנם נוכחנו באותו עיון כי אין זהות בין תיאור האירוע במקומו מפי המספר לבין העלאתו לאחר מכן מפי אחת הדמויות. מגמת ה'מביט לאחור' בהעלאת העבר והנסיבות שבהן הוא פועל ב'הווה הסיפורי' מכתובות שינויי סגנון ושינויי תוכן.

ה'הבטה לאחור' בנאום יהודה שייכת לסוג השני הזה, ועלינו לבדוק אפוא **מה הם השינויים** בין תיאור האירוע במקומו בלשון המספר לבין תיאורו בפי יהודה בנאומו, ו**מה סיבתם** של שינויים אלו. גם בסעיף זה, כמו בקודמו, נתחיל בבדיקת חלקו השני של הנאום, מפני ששם הדברים פשוטים יחסית: פעמיים ניהלו האחים דו-שיח עם אביהם, בראשונה מיד כשחזרו ממצרים (מ"ב, כט-לט), ובשנייה לפני ירידתם הבאה לשם (מ"ג, ב-יד). בנאומו של יהודה מתכווצות הפעמיים לדו-שיח אחד, ואף הוא קצר ביותר בהשוואה לכל אחד מאלו שתוארו בסיפור קודם לכן. ההאחדה והקיצור הללו הכרחיים במסגרת הרטורית של נאום, אשר חייב להיות מרוכז ואפקטיבי. נראה שיהודה עשה שימוש מושכל בדברים שנאמרו בשני הדיאלוגים שהיו, ותמצת את ההתרחשות כולה בדרך נאמנה מאוד. אולם כשאנו עוברים לחלקו הראשון של הנאום, שבו מביט יהודה אחורה אל מפגשם הראשון של האחים עם יוסף, אין הדברים עוד כה פשוטים. נקרא תחילה את תיאור ההתרחשות עצמה (מ"ב, ז-כ): וירא יוסף את אחיו ויכרם ויתנכר אליהם וידבר אתם קשות ויאמר אלהם מאין באתם ויאמרו מארץ כנען לשבר אכל. ויכר יוסף את אחיו והם לא הכרהו. ויזכר יוסף את החלמות אשר חלם להם ויאמר אלהם מרגלים אתם לראות את ערות הארץ באתם. ויאמרו אליו לא אדני ועבדיך באו לשבר אכל. כלנו בני איש אחד נחנו, כנים אנחנו לא היו עבדיך מרגלים. ויאמר אלהם לא כי ערות הארץ באתם לראות. ויאמרו שנים עשר עבדיך אחים אנחנו בני איש אחד בארץ כנען והנה הקטן את אבינו היום והאחד איננו. ויאמר אליהם יוסף הוא אשר דברתי אלכם לאמר מרגלים אתם. בזאת תבחנו חי פרעה אם תצאו מזה כי אם בבוא אחיכם הקטן הנה. שלחו מכם אחד ויקח את אחיכם ואתם האסרו ויבחנו דבריכם האמת אתכם ואם לא חי פרעה כי מרגלים אתם. ויאסף אתם אל משמר שלשת ימים. ויאמר אלהם יוסף ביום השלישי זאת עשו וחיו את הא-להים אני ירא. אם כנים אתם אחיכם אחד יאסר בבית משמרכם ואתם לכו הביאו שבר רעבון בתיכם. ואת אחיכם הקטן תביאו אלי ויאמנו דבריכם ולא תמותו ויעשו כן.

ונעבור מיד לנאומו של יהודה (מ"ד, יח-כג):

ויגש אליו יהודה ויאמר בי אדני ידבר נא עבדיך דבר באזני אדני ואל יחר אפך בעבדיך כי כמוך כפרעה. אדני שאל את עבדיך לאמר היש לכם אב או אח. ונאמר אל אדני יש לנו אב זקן וילד זקנים קטן ואחיו מת ויותר הוא לבדו לאמו ואביו אהבו. ותאמר אל עבדיך הורדהו אלי ואשימה עיני עליו. ונאמר אל אדני לא יוכל הנער לעזב את אביו ועזב את אביו ומת. ותאמר אל עבדיך אם לא ירד אחיכם הקטן אתכם לא תספון לראות פני.

אין כאן כמעט שום דבר שניתן להשוות. קשה להאמין שיהודה מדבר על אותו אירוע שעליו קראנו בפרק מ"ב. רק מחמת השבוע שעבר עלינו בין קריאת פרשת מקץ לבין קריאת פרשת ויגש אין אנו

חשים בחומרת הבעיה. המכנה המשותף הקיים בכל זאת בין שני המקומות הוא בעצם תיאור מפגש שהתקיים בין האחים ליוסף ושכלל כמה שלבים של דו-שיח. אף דרישת יוסף מן האחים שיביאו אליו את אחיהם הקטן נמצאת בשני המקומות, אלא שניסוחה שונה שינוי עקרוני ממקום למקום.

נציין את ההבדלים הרבים בין הנאום לבין סיפור המעשה: ראשית, נעמוד על מה שהחסיר יהודה בנאומו: העניין המרכזי שנידון בסיפור המעשה בין יוסף והאחים חסר בנאום: האשמתו אותם כמרגלים והכשתם זאת. העימות סביב האשמה זו הוא העניין המרכזי הנידון בתיאור בפרק מ"ב. הוא נזכר בפירוש ברוב רובם של הפסוקים שם, וגם שאר הפרטים הנידונים שם בנוגע למשפחת האחים אינם אלא לצורך בירור האשמתם כמרגלים. אגב כך נשמט מנאומו של יהודה גם מאסר האחים למשך שלושה ימים ומאסרו של שמעון לבדו לאחר מכן, מאסרים שמטרתם להבטיח את בואו של בנימין. האמצעי שנקט בו יוסף להבטחת בואו של בנימין עפ"י נאום יהודה הרבה פחות אפקטיבי: זהו איומו של יוסף "אם לא ירד אחיכם הקטן אתכם, לא תספון לראות פני". אלא שמילים אלו אינן מצויות כלל בסיפור עצמו.

איום זה אינו הדבר היחיד ש"נתחדש" בנאום יהודה. נעבור על הנאום משפט אחר משפט, וניווכח שכמעט הכול שם חדש:

א. ראשית השיחה בין יוסף לאחים היא בשאלת יוסף "היש לכם אב או אח?" היכן נמצאת שאלה כזו או מעין זו בסיפור? האחים הם שסיפקו אינפורמציה זו ביזמתם, כדי להפריך את האשמתם כמרגלים, וממילא לא ייתכן ששאלה זו נשאלה.

ב. תשובת האחים "יש לנו אב זקן וילד זקנים קטן ואחיו מת ויותר הוא לבדו לאמו ואביו אהבו" אמורה כנראה להקביל לדברי האחים בסיפור: "שנים עשר עבדיך אחים אנחנו, בני איש אחד בארץ כנען, והנה הקטן את אבינו היום, והאחד איננו". ובכן, הם לא הזכירו בדבריהם את זקנת אביהם, ולא את היות האח הנעדר אחיו בן אמו של הקטן שנשאר לבדו מאמו, ואף לא את אהבת האב לאותו "ילד" קטן.

ג. דרישת יוסף "הורידהו אלי ואשימה עיני עליו" מקבילה לדבריו בסיפור "אם תצאו מזה, כי אם בבוא אחיכם הקטן הנה. שלחו מכם אחד ויקח את אחיכם" ואחר כך: "אחיכם אחד יאסר בבית משמרכם... ואת אחיכם הקטן תביאו אלי, ויאמנו דבריכם ולא תמותו". השינויים כמובן רבים ביותר, אך בעיקר יש להדגיש שיוסף לא הבטיח בסיפור לשים עיניו (- לטובה) על אחיהם הקטן.

ד. התנגדות האחים לדרישת יוסף "לא יוכל הנער לעזב את אביו, ועזב את אביו ומת" - היכן היא בסיפור עצמו? שם נתקבלה דרישת יוסף בשתיקה, ושתיקה כהודאה

ה. כבר אמרנו כי דברי יוסף "אם לא ירד... לא תספון לראות פני" אינם כתובים לפנינו בסיפור.

ה. גרסת יהודה בנאומו לתיאור המפגש הראשון עם יוסף בהשוואה לגרסת האחים בדיווחם ליעקב

בסעיף ג לעיל (מהי מטרת ה'הבטה לאחור בנאום יהודה') עמדנו על כך שמטרת חלק זה בנאומו של יהודה היא לרמוז כי "מתחילה בעלילה באת עלינו" - מראשית מפגשם של האחים עם השליט ניכרו ההתאנות שלו אליהם וחיפוש העלילות כנגדם, הן בשאלות ששאלם והן בדרישתו שיביאו את אחיהם הקטן (וממילא גם עתה, בפרשת הגביע). לכאורה יכולה מגמה זו של יהודה להסביר את רוב השינויים שבין נאומו לבין סיפור הכתוב, אם לא את כולם.

אולם באמת דבר זה נראה בלתי אפשרי במקומנו. לעשיית שינויים מגמתיים בתיאור עובדות בעת ה'הבטה לאחור' ישנם שתי תנאים הגיוניים: א. שהשינויים יהיו 'קוסמטיים' ועל כן כמעט בלתי מורגשים, דהיינו: שהמסגרת הכללית של האירוע תישאר בפי הדובר כמו שהייתה במציאות, ורק בפרטים קטנים "פה ושם" יחולו השינויים, בלא לעורר חשד. כאשר מדובר בשינויים מהותיים וגורפים, יש לנו עסק בשכתוב העבר, ובפשטות: באמירת שקר גס פחות או יותר. ב. שהנמען לאותה ה'הבטה לאחור', המקבל את הדיווח על מה שאירע בעבר מפי הדמות הדוברת אליו, לא היה שותף באותו אירוע, ועל כן אינו יודע בעצמו את העובדות. שאם לא כן, הוא יזהה בנקל כל שינוי מגמתי קל,

ויפסול את עדותו של הדובר אליו.

נדגים את האמור כאן ב'הבטה לאחור' קודמת בסיפורנו, אך אל אותו אירוע עצמו - אל מפגש הראשון של האחים עם יוסף. אירוע דרמטי זה עולה לדיון פעם אחר פעם בסיפורנו בנסיבות שונות. בפעם הראשונה היה זה בדיווחם של האחים ליעקב אביהם, מיד כשחזרו ממצרים (מ"ב, כט-לד): ויבאו אל יעקב אביהם ארצה כנען ויגידו לו את כל הקרת אתם לאמר. דבר האיש אדני הארץ אתנו קשות ויתן אתנו כמרגלים את הארץ. ונאמר אליו כנים אנחנו לא היינו מרגלים. שנים עשר אנחנו אחים בני אבינו האחד איננו והקטן היום את אבינו בארץ כנען. ויאמר אלינו האיש אדני הארץ בזאת אדע כי כנים אתם אחיכם האחד הניחו אתי ואת רעבון בתיכם קחו ולכו. והביאו את אחיכם הקטן אלי ואדעה כי לא מרגלים אתם כי כנים אתם את אחיכם אתן לכם ואת הארץ תסחרו.

המשווה תיאור זה של האחים לסיפור הכתוב שהובא לעיל בסעיף הקודם, יודה שיש בדבריהם תיאור **נאמן ומקוצר** של מה שהתרחש באמת. הדמיון אינו רק בקווים הכלליים אלא גם ברמה הלשונית: "לדבר קשות", "מרגלים", "כנים", "שנים עשר אחים", "רעבון בתיכם" ועוד כמה מטבעות לשון אופייניות, הם החומרים המרכיבים את התיאור גם בלשון המספר וגם בדברי האחים.

אולם, תוך כדי הקיצור (שהוא כשלעצמו דבר הכרחי בדיווח מעין זה) נעשים שינויים שלכולם מגמה אחת ברורה: לרכז את הרושם הקשה של מה שאירע באמת, לעורר בלב יעקב את הרושם שאין כאן איום ממשי, אלא רק חשד קל ואי הבנה שניתן לתקנם בנקל באמצעות הבאת בנימין למצרים. לפיכך לא סיפרו על מאסר כולם בידי השליט (ובאמת בדיווח מקוצר אין לספר על מה שלא התרחש בסופו של דבר), ואף מאסרו של שמעון תואר על ידם בלשון זו: "אחיכם האחד הניחו אתי": כאילו שמעון לא נאסר לעיניהם, אלא ממתין להם בארמון השליט ונהנה בינתיים מכל טוב. אף את התנאי שהתנה עמם יוסף ניסחו האחים בדרך שונה ורכה מכפי שהוא נאמר בפועל, והוסיפו לדבריו התחייבות כפולה שאינה לפנינו בסיפור עצמו: "את אחיכם אתן לכם, ואת הארץ תסחרו". ובכן, רבים השינויים וניכרת מגמתם, ובכל זאת הסיפור שבפי האחים אמין וקרוב למה שאירע באמת, ויעקב שלא נכח באירוע עצמו ודאי היה "קונה" את גרסתם ומשלח את בנימין ללא חשש מופרז. אלא שתכניתם נטרפה מפני מה שקרה מיד עם תום דיווחם: "ויהי הם מריקים שקיהם, והנה איש צרור כספו בשקו, ויראו את צררות כספיהם המה ואביהם וייראו", וכל הריכוך שניסו לרכז את דמותו של השליט הזר מתנפץ בבת אחת, ונהדף אל מול סירובו הנפחד של יעקב לשתף עמם פעולה: "לא ירד בני עמכם...".

כמה רחוקה 'הבטה לאחור' זו שבפי האחים, על כל שינוייה הדקים והמגמתיים, מן 'הבטה לאחור' שבפי יהודה! שני התנאים שצינו לעיל חסרים בה:

א. השינויים בדברי יהודה כה מהותיים וכה רבים, עד שנדמה כי לפנינו תיאור של אירוע שונה ממה שסופר בגוף הסיפור.

ב. יוסף, שכלפיו מופנה הנאום, הרי היה מחוללו של אותו אירוע המתואר בפי יהודה, וכיצד יעלה על דעתו של יהודה לספר לו דברים כל כך מופרכים? שתי הקושיות הללו מעצימות כמובן זו את זו.

נדגים את הקושי באמצעות אותן שתי הנקודות בנאומו של יהודה שחז"ל בבראשית רבה ראו בהן את רמיזתו של יהודה להאשמת יוסף:

א. "אדני שאל את עבדיו לאמר היש לכם אב או אח" - אמר לו: מתחילה באת עלינו בעלילה... שמא בתך באנו לקחת, או אתה סבור לישא את אחותנו? על טענה זו יכול היה יוסף לענות: שקר בפיך! לא שאלתי כלל שאלה זו, אלא חשדתי בכם כי מרגלים אתם, וזאת בתוקף היותי משנה למלך מצרים, ואתם אלו שסיפרתם על אביכם ואחיכם. ב. כך אמרת לנו: "הורידהו אלי ואשימה עיני עליו" - זו היא השמת עין? אף על טענה זו יכול היה יוסף לענות: לא אמרתי כי אשימה עיני עליו, וממילא אין להאשימני כמי שלא עמד בדיבורו.

כיוצא בזה יכול היה יוסף לתפוס את יהודה בדבריו כהנה וכהנה, הן על מה שאמר בדבריו ואינו תואם את מה שאירע באמת, והן על מה שהחסיר. בכך נותן יהודה נשק ביד השליט, לא רק כדי לדחות כל האשמה כנגדו, אלא אף כדי להאשים את יהודה באמירת שקר.

אם אכן אין בנאום יהודה שינויים מגמתיים שעשה בהביטו לאחור, כי אז לפנינו שתי גרסות שונות ולעתים סותרות של תיאור המפגש בין יוסף לאחיו, ואנו בתחום הז'אנר הקרוי 'רשומון'. אך הדבר גורם למבוכה: הגרסה העומדת אל מול גרסת יהודה אינה גרסה של דמות אחרת השותפה בסיפור, אלא גרסת המספר עצמו שתיאורו אובייקטיבי ונטול כל פניות. כיצד נבאר אפוא את דברי יהודה?

ו. תיאור המפגש הראשון עם יוסף – ארבע עדויות, שתי גרסות ומבוכה אחת גדולה

המבוכה גוברת כאשר אנו מתבוננים ב'הבטה לאחור' נוספת החוזרת אל אירוע זה עצמו - אל מפגש יוסף ואחיו, בדו-שיח השני שבין יעקב לבניו שחל כמה שבועות (או אולי כמה חודשים?) אחר קודמו, "כאשר כלו לאכל את השבר אשר הביאו ממצרים" (מ"ג, ב-ז). כמה מן השינויים שמצאנו בנאום יהודה מצויים כבר שם:

ויהי כאשר כלו לאכל את השבר אשר הביאו ממצרים ויאמר אליהם אביהם שבו שברו לנו מעט אכל. ויאמר אליו יהודה לאמר העד העד בנו האיש לאמר לא תראו פני בלתי אחיכם אתכם. אם ישך משלח את אחינו אתנו נרדה ונשברה לך אכל. ואם אינך משלח לא נרד כי האיש אמר אלינו לא תראו פני בלתי אחיכם אתכם. ויאמר ישראל למה הרעתם לי להגיד לאיש העוד לכם אח. ויאמרו שאול שאל האיש לנו ולמולדתנו לאמר העוד אביכם חי היש לכם אח ונגד לו על פי הדברים האלה הידוע נדע כי יאמר הורידו את אחיכם.

ובכן:

א. על פי דברי יהודה אל אביו אמר האיש "לא תראו פני בלתי אחיכם אתכם", דומה מאוד למה שיאמר יהודה ליוסף בנאומו "ותאמר אל עבדיך: אם לא ירד אחיכם הקטן אתכם לא תספון לראות פני".

ב. האחים כולם עונים לשאלת יעקב "למה הרעתם לי..." כך: "שאלו שאל האיש לנו ולמולדתנו לאמר: העוד אביכם חי, היש לכם אח?". שאלה זו שהם מייחסים ליוסף דומה מאוד לשאלה שמייחס לו יהודה בנאומו: "אדני שאל את עבדיו לאמר: היש לכם אב או אח?".

ג. הוראת יוסף על פי דברי האחים הייתה "הורידו את אחיכם", בדומה לדברי יהודה: "ותאמר אל עבדיך הורדהו אלי...", ולא כפי שנאמר בסיפור עצמו, שיוסף דורש את הבאת האח הקטן.

כל השינויים הללו מבדילים את דברי יהודה והאחים לא רק מגוף הסיפור, אלא גם מדבריהם שלהם בדו-שיח הראשון שלהם עם יעקב. ועל כן גם כאן לא ניתן לנמק את השינוי העיקרי שעשו (ב) במגמת האחים להתגונן מפני שאלתו של יעקב. הרי על דבריהם "שאל שאל האיש לנו ולמולדתנו..." יכול היה יעקב להגיב ולומר: 'הרי אתם בעצמכם סיפרתם לי לא מכבר, כי אתם אלו שסיפקתם את הידיעה על אחיכם הקטן, כאשר האשימכם האיש כמרגלים' (ועל כך שאל יעקב "למה הרעתם לי להגיד לאיש העוד לכם אח").

שוב אנו נבוכים: שתי גרסות לתיאור המפגש, ולכל גרסה שני עדים: אל סיפור הכתוב מצטרפים דברי האחים בדו-שיח הראשון עם אביהם, ואל תיאורו של יהודה בנאומו מצטרפים דבריו שלו ודברי האחים בדו-שיח השני עם אביהם. אלא שכאמור, אין להשוות את משקלה של עדות הכתוב לכל שאר העדויות.

ז. הפתרון המורכב

מפני משקלה המכריע של עדות הכתוב בגוף הסיפור לא נוכל לראות בגרסות השונות לתיאור מפגש האחים עם יוסף 'רשומון'. על כורחנו ניצבות לפנינו אפוא אותן שתי אפשרויות שצינו בראשית עיונו: לראות בשינויים שבגרסת הדובר המביט לאחור שינויים מגמתיים, או לנסות ליצור סינתזה של שתי הגרסות. הפתרון למבוכתנו מחייב לתפוס את שתי הדרכים הללו, כפי שיתבאר להלן. את השינויים בנאום יהודה בהשוואה לגוף הסיפור ניתן לסווג לשלושה סוגים:

- א. השמטות של דברים עקרוניים, שהשמטתם משנה את מהות האירוע.
- ב. תוספות שאינן מתוארות בגוף הסיפור (שבחלקן משנות אף הן את מהות האירוע).

נתחיל לדון בתוספות, ונשאל: האם ניתן למצוא רמזים בגוף הסיפור לדברים נוספים שנאמרו בין יוסף לאחים באותו מפגש, מלבד אלו הכתובים לפנינו? המעיין היטב בסיפור יגלה שהדו-שיח בין האחים ליוסף התרחש **בכמה זמנים שונים**: ראשיתו בבואם לפני יוסף בראשונה (מ"ב, ז-טז), המשכו לאחר שלושה ימים שבהם האחים היו במאסר (שם יח-כ) וחלקו האחרון, הסתום, בעת מאסרו של שמעון (מ"ב, כד):

וישב אלהם וידבר אלהם ויקח מאתם את שמעון ויאסר אתו לעיניהם.

ובכן, מה דיבר אליהם יוסף באותו מעשה, מה היו מילות הפרדה שלו מן האחים? נראה שהן אלו המצויות בסוף הדו-שיח המתואר בנאום יהודה (מ"ד, כג): "אם לא ירד אחיכם הקטן אתכם לא תספון לראות פני". הצורך בהוספת דברים אלו, בנוסף למאסרו של שמעון, הוא מפני האפשרות שמעלה יוסף בדעתו שיעקב יסרב לתת לבנימין לרדת עם אחיו, ובכל זאת ישלח את שאר בניו לשבור בר **תוך השארת שמעון במאסר**. והרי זה מה שניסה יעקב לעשות במ"ג, ב, ורק מפני הדברים המפורשים הללו של יוסף (שצוטטו שם מפי יהודה - בפסוקים ג ו-ה) הסכים בלית בררה לשלוח את בנימין.

הבה נלך אחורה בתיאור המפגש בפרק מ"ב, אל השלב השני של הדו-שיח, ונשאל: מה הביא את יוסף לאחר שלושה ימים לחזור בו מכוונתו הראשונה לאסור את כל האחים ולשלוח אחד בלבד להביא את בנימין, ולהפוך את היוצרות? לכאורה יוסף עצמו עונה על כך (מ"ב, יח-כ):

זאת עשו וחיו - את הא-להים אני ירא... לכו הביאו שבר רעבון בתיכם... ולא תמותו.

כלומר: יראת א-לוהים שבו מביאה את יוסף לדאוג למחיתם של בני המשפחה שבארץ כנען, התלויה בבוא כל האחים (למעט אחד) עמוסי בר אל בתיכם. אולם מה חשב יוסף בתחילה?

התשובה הנראית לנו לחזרתו של יוסף מתכניתו היא שיוסף חיכה שלושה ימים - זמן קבוע במקרא להבשלת תהליכים - עד שהאחים יסכימו לשלוח אחד מהם להביא את בנימין. יוסף אמר: "שלחו מכם אחד ויקח את אחיכם" - אך איש אינו מוכן ליטול את השליחות. האחים נמצאים ב"משמר" כשהם מהווים חזית אחת של התנגדות ליוסף. לאחר שלושה ימים, כשמתברר ליוסף שתכניתו להבאת בנימין לא תצא כך אל הפועל, הוא בעצם נכנע לאחים ומשחררם, תוך השארת אחד בלבד כבן ערובה להבאת בנימין. כדי לשמור על כבודו, הוא מנמק את כניעתו להם רק בנימוק של יראת שמים. על פי התכנית החדשה אין לאחים בררה אלא לעלות אל אביהם, וכשיכבד עליהם הרעב הם יאלצו לשוב, והפעם עם בנימין.

מה הסיבה לסירובם של האחים לשתף פעולה עם תכניתו הראשונה של יוסף? לא קשה לעמוד על דעתם: הם ראו בשליחות הזו שיוסף דורש מהם שליחות בלתי אפשרית. יעקב לא יסכים בשום אופן לשלוח את בנימין עם אותו אח בודד אל השליט האכזר שמחזיק את כל שאר בניו במאסר שרירותי. הרי אף כשהחזיק את שמעון לבדו במאסר תיארו זאת האחים ליעקב באמרו לו כי יוסף ביקש "אחיכם האחד הניחו אתי..." (ראה מה שכתבנו על כך בסעיף ג לעיל).

כבר ניתוח זה של האירועים מלמד כי שתיקתם של האחים למשמע דרישתו של יוסף להבאת בנימין אינה שתיקה של הודאה (כפי שהנחנו בסוף סעיף ד) אלא שתיקה של סירוב עקשני לשתף פעולה עם יוסף, סירוב שהלך ונמשך שלושה ימים.

לא רחוק הוא להניח שבאותם שלושה ימים התנהל בין יוסף לאחיו דו-שיח שבו שאל יוסף לסיבת סירובם, והאחים ענו לו מדוע דרישתו מהם בלתי אפשרית. הם הסבירו לו את המצב המשפחתי: אביהם, שסיפרו לו על קיומו בדו-שיח הראשון - "אב זקן" הוא, והקטן שעמו - "ילד זקונים" הוא, והאחד שאיננו - הוא אחיו בן אמו של הקטן שנותר "לבדו לאמו, ואביו אהבו", אשר על כן "לא יוכל הנער לעזב את אביו. ועזב את אביו - ומת", ומי מן האחים יהא מוכן לשליחות שעלולה להביא על אביהם מוות? אף הבטחתו של יוסף כי אם יביאו את אחיהם הוא "ישים עינו עליו" לטובה לא הועילה. דברים אלו הביאו את יוסף להבין, שאם הוא חפץ בהבאת בנימין אליו חייב הוא להוריד את רמת האיום בדרישתו ולשחרר את כל האחים מלבד אחד.

כך נתבאר כל התוספות שהצבענו עליהן (לעיל סוף סעיף ד, פריטים ב-ה) כדברים שניתן למצוא להם רמז, או על פנים להניח את קיומם בגוף הסיפור ללא כל קושי. ואם כך זו 'הבטה לאחור' אל דברים שלא נכתבו בפירוש בגוף הסיפור (ולא כמו שכתבנו בראש סעיף ד).

נמצא, לפי הצעתנו, כי יהודה "מכווץ" בנאומו שלושה דיבורים שהיו בין יוסף לאחיו בשלוש הזדמנויות שונות לכדי דו-שיח אחד. דבר דומה עשה יהודה בחלקו השני של נאומו ביחס לשתי השיחות שהיו בין האחים ליעקב, שהובאו בנאום בשיחה אחת. אלא שבמקרה הנידון עתה דו-שיח אחד בין יוסף לאחיו אינו כתוב (אלא רק ניתן לשער על פי מהלך העובדות המתוארות), והדברים האחרונים שאמר יוסף לאחיו רק נרמזים בכתוב: "וידבר אלהם".

נותר לנו עתה לבאר את ההשמטה המהותית ביותר בנאומו של יהודה - את האשמתם כמרגלים, ואת ההשמטות הנלוות אליה - מאסר האחים שלושת ימים ומאסרו של שמעון, וכן את מה שנראה כסתירה יחידה לעובדות המתוארות בגוף הסיפור, את דברי יהודה: "אדני שאל את עבדיו לאמר היש לכם אב או אח".

נראה כי יש כאן שינוי מגמתי, אולם לא כזה הבא להסתיר את העובדות שאירעו או לשנותן - יוסף הרי מכיר את העובדות היטב - אלא כדי לרמוז ליוסף רמז עבה. חזקה עליו שיבין רמז זה דווקא מפני שיחוש בנקל בפער בין העובדות כפי שהיו לבין הצגתן בדברי יהודה.

יוסף ניסה לשוות לדו-שיח שניהל עם האחים בעת הופעתם לפניו אופי של "תחקיר ביטחוני" על ידי מי שדואג לביטחון ארצו מתוקף משרתו. אולם יהודה (המשמש פה לאחים כולם) חש בחוסר האותנטיות שיש בהתנהגותו של יוסף. הוא חש כי האשמתם כמרגלים לא הייתה אמיתית, אלא שימשה כיסוי להתעניינות המיוחדת של האיש הזה במשפחת האחים. מסיבה זו אין יהודה מזכיר את האשמתם כמרגלים בנאומו.

האינטואיציה של יהודה צדקה כמובן. ההתחזות של יוסף כמי שדואג לביטחון מדינתו לא הצליחה להסוות את כוונתו האמיתית להגיע עמם לדיון בענייני משפחתם. אלא שאת זאת אין יהודה יכול לומר בגלוי במילים כגון 'לא הצלחת לרמותנו: אנו יודעים שאתה בעצמך לא האמנת בהיותנו מרגלים, ואמרת לנו זאת רק כדי לאלצנו לספר על משפחתנו, שמשום מה אתה מתעניין בה'. לפיכך נוקט כאן יהודה בתכסיס של היתממות: הוא מתעלם לחלוטין מכל עניין 'המרגלים' ומתאר את יוסף כמי שכל עניינו הוא רק בשאלה "היש לכם אב או אח", כאומר: זאת השאלה שבעצם רצית לשאול, וכל מה שעשית בהליכתך סחור סחור היה כדי להגיע לתשובה על שאלות אלו שבאמת הן שעניינו אותך.

על פי תיאורו הנרמז הזה של יהודה יוצא, כי אף הדרישה של יוסף להביא את בנימין אליו לא נועדה להיות אמצעי להוכחת חפותם מהאשמתו אותם כמרגלים, אלא באמת היא **המטרה** שלשמה נטפל אליהם, והאשמתם כמרגלים היא רק אמצעי לכך. כל עיצוב הדו-שיח בנאום נועד לכך: שאלתו הראשונה של יוסף כבר נוגעת היא לאח הזה, ומיד כשהאחים מאשרים את קיומו, דורש יוסף את הבאתו.

בתכום מופלא, ללא האשמה מפורשת, ובאמצעות פריסה שונה בעליל של העובדות, זועק יהודה את זעקתו: "מתחילה (- ועד סוף) בעלילה באת עלינו". כל מעשיך ודיבורך עמנו, מהמפגש הראשון ועד לתביעתך עתה להשאיר את בנימין כעבד - הכול עלילה אחת גדולה שנרקמה מראש. וכידוע, צדק יהודה....